

УДК 342.7

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК НЕОБХІДНА ПЕРЕДУМОВА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ, СВОБОД ТА ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ ГРОМАДЯН

THE RULE OF LAW AS A NECESSARY CONDITION OF THE RIGHTS, FREEDOMS AND LEGAL INTERESTS OF CITIZENS REALIZATION REALIZATION

Припхан І.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Прикарпатського юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»

У статті автор аналізує основоположний принцип верховенства права. Зокрема, акцентує на його ролі в сфері забезпечення прав і свобод громадян. Особливу увагу приділено значенню верховенства права для захисту прав громадян в судовому порядку.

Ключові слова: верховенство права, права людини, охорона прав, захист прав, судочинство.

В статье автор анализирует основополагающий принцип верховенства права. В частности, акцентирует на его роли в сфере обеспечения прав и свобод граждан. Особое внимание уделено значению верховенства права для защиты прав граждан в судебном порядке.

Ключевые слова: верховенство права, права человека, охрана прав, защита прав, судопроизводство.

The author analyzes the fundamental principle of the rule of law. In particular, emphasizes its role in ensuring the rights and freedoms of citizens. Particular attention is paid to the value of the rule of law for the protection of citizens' rights in court.

Key words: rule of law, human rights, protection of rights, proceedings.

Актуальність теми. Верховенство права є одним з базових і найцінніших здобутків людства. Дане положення зазначено в багатьох документах ООН, Ради Європи, відображено у конституціях багатьох країн, зокрема, в Конституції України. Так, ст. 8 Конституції України закріплює верховенство права як загальноправовий принцип. За змістом це один з найбільш багатограних правових принципів.

Ідеал верховенства права став чи не найпопулярнішим у всьому світі. Він давно став найважливішою складовою міжнародно-правових актів із захисту прав людини.

Особливого значення набуває принцип верховенства права як основа, провідна ідея існування правової і демократичної держави. На сучасному етапі розвитку української державності дотримання принципу верховенства

права при реалізації прав і свобод громадян є пріоритетним напрямом державної політики. Даний конституційний принцип є фундаментальним для всієї правової системи України.

Верховенство права стало одним із найактуальніших предметів наукового дискурсу, до його проблем все частіше звертаються не тільки правознавці, а й політологи, філософи, соціологи. Незважаючи на те що принцип верховенства права набув статусу глобального ідеалу, його поняття, на думку багатьох західних правознавців, залишається досі доволі дискусійним.

Питаннями вивчення та дослідження верховенства права займалися багато вітчизняних і зарубіжних вчених. Серед них, зокрема, такі вчені, як С. Головатий, А. Заєць, М. Козюбра, О. Зайчук, Н. Оніщенко, М. Орзіх, В. Пого-

рілко, П. Рабінович, В. Селіванов, О. Скрипнюк, Ю. Шемшученко, С. Шевчук та ін.

Метою даної статті є всебічний аналіз принципу верховенства права як необхідної умови реалізації прав, свобод та законних інтересів громадян.

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що у наукових дослідженнях з конституційного права проблема забезпечення дії принципу верховенства права при реалізації прав та свобод громадян не набула достатнього вивчення. Останнім часом у юридичній літературі серед авторів існує тенденція не тільки щодо з'ясування змісту поняття «верховенство права», а й спостерігаємо спроби аналізу реалізації принципу верховенства права в різних галузях права та його окремих інститутах, адже сам факт констатації, без чіткої визначеності змісту верховенства права, не дає підстав стверджувати про його дію в правовому просторі України [1–4].

Принцип верховенства права вважається мегапринципом, який повинен встановлювати вимоги до багатьох суспільних інститутів з метою забезпечення природних прав і свобод людини.

У суспільстві, в якому декларується верховенство права, повинно бути створено відповідні юридичні гарантії не тільки належного забезпечення прав і свобод тих чи інших суб'єктів права, а й гарантії їх охорони, а також захисту. Таку послідовність наведено не випадково, оскільки в правовій державі кожна особа повинна мати можливість безперешкодно реалізовувати надані їй права у повному обсязі і при цьому повинна чітко усвідомлювати, що державою створено відповідні правові та інституційні механізми, за допомогою яких кожна особа може розраховувати на сприяння в реалізації наданих прав, а також на їх захист і охорону.

Конституція України закріпила, що Україна є правовою державою, тобто державою, яка підкоряється праву. Саме принцип верховенства права наповнює реальним змістом дане положення. По суті, закон є владою держави, а право – владою народу через управління державою.

Україна прийняла на себе зобов'язання забезпечити кожній людині, що перебуває під її юрисдикцією, права і свободи, визначені у Європейській конвенції з прав людини. Наша держава також визнала положення Європейського суду із прав людини щодо дотримання цього зобов'язання й право своїх громадян звертатися до суду зі скаргами у випадку, якщо, на їхню думку, держава чи суб'єкти владних повноважень порушують стосовно них положення конвенції. Це стало першим вагомим кроком, який Україна зробила в напрямку втілення принципу верховенства права в сферу реалізації права та свобод людини і громадянина. В даному контексті доречним було б згадати міжнародні стандарти, зобов'язання щодо дотримання яких взяла на себе Україна.

Міжнародні стандарти прав людини розуміють як закріплені в міжнародних нормах загальнови́значані положення, які встановлюють мінімальний обов'язковий «поріг» забезпечення прав людини у демократичному суспільстві та визнають їх нормативний зміст на рівні національного законодавства. Регламентуючи основи міжнародного співробітництва, ст. 9 Конституції України визначає, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства, а укладення договорів, які суперечать Конституції, можливе лише після внесення відповідних змін до неї.

Ст. 3 Статуту Ради Європи закріплює, що кожний член Ради Європи обов'язково повинен визнати принципи верховенства права та здійснення прав людини й основних свобод всіма особами, які знаходяться під його юрисдикцією [5]. У ст. 6 Договору про Європейський Союз проголошується, що засадничими принципами Союзу є спільні принципи всіх держав-членів: свобода, демократія, панування прав людини та засадничих свобод, верховенства права [6, с. 11].

У наукових дослідженнях європейський правовий простір оцінюють як правову систему в стані становлення, складовими якої є організаційні норми, принципи та стандарти, вироблені в рамках регіональних міжнародних організацій [7, с. 194]. Ряд основоположних принципів впливають із Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. та практики Європейського суду з прав людини. Зокрема, реалізація принципу верховенства права визнається основним стандартом адміністративно-правового простору. На основі принципу верховенства права основною метою ЄС виступає створення зони безпеки, свободи, справедливості.

Отже, конституційний принцип верховенства права хоч і передбачає належну реалізацію прав людини, однак внаслідок відсутності відповідних правових та інституційних механізмів на практиці порушення прав і свобод стало звичним явищем. В сучасних умовах розвитку України необхідно утверджувати верховенство права, тому що даний принцип поки що тільки декларується та на заваді його реалізації стають клановість, олігархічність, що унеможливають суспільне життя за нормами закону і моралі. З огляду на це проблема взаємодії держави і громадянського суспільства в забезпеченні принципу верховенства права в Україні є надзвичайно актуальною.

Необхідно розібратись, що ж таке принцип верховенства права і яким чином його дотримання може вплинути на реалізацію прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина.

Принцип верховенства права є сукупністю засад, положень та ідей, що ґрунтуються на природних правах особи та її автономії відносно держави [8]. Втілення цих вимог повинно стосуватись всіх гілок влади. Проте останнє слово завжди залишалося за судовою владою і саме для неї принцип верховенства права має надзвичайно важливе значення. Ст. ст. 52 і 124 Конституції України на судову владу покладено обов'язок захищати права і свободи людини та здійснювати правосуддя в державі. Поряд із цим одним із принципів судочинства в Україні є його спрямованість на досягнення справедливості. Справедливим повинен бути як судовий процес, так і результат судочинства.

Принцип верховенства права є одним із основних елементів захисту прав людини, і, як слушно зауважує О.І. Потільчак, його зміст пов'язаний із визначальною роллю незалежних і неупереджених судів, що діють у рамках правової системи [9, с. 164].

Принцип верховенства права має особливе значення в адміністративному судочинстві, зокрема, й тому, що предметом розгляду в адміністративних судах дуже часто бувають правові акти [8]. На жаль, в Україні немає усталеної судової практики його прямого застосування. Відсутність уніфікованого розуміння принципу верховенства права призводить до труднощів в процесі реалізації, водночас намагання віднайти загальне визначення поняття верховенства права може призвести до обмеження його змісту.

Конституційний Суд України У своєму рішенні від 2 листопада 2004 р. визначає верховенство права як панування права у суспільстві, що вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо [10, с. 314].

У Кодексі адміністративного судочинства України здійснено спробу дати нормативне визначення принципу верховенства права. Відповідно до його норм, суд при вирішенні справи керується принципом верховенства права, відповідно до якого, зокрема, людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави [11].

Ст. 2 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» від 7 липня 2010 р. передбачає, що суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожно-

му право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. У ч. 1 ст. 6, ч. 1 ст. 47 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» проголошується, що суди здійснюють правосуддя на основі Конституції і законів України, забезпечуючи при цьому верховенство права. [12].

В свою чергу, Європейський суд з прав людини розкриває зміст принципу верховенства права через формулювання вимог, які виводяться з цього принципу.

Однією з таких вимог є вимога щодо якості закону. Під законом тут розуміється правова норма, а точніше положення нормативного акта. Перш за все закон повинен бути доступним для сприйняття, тобто містити зрозумілі й чіткі формулювання, які б давали можливість особі самостійно або за допомогою консультацій визначати характер своєї поведінки. По-друге, закон має бути передбачуваним, тобто таким, щоб особа могла передбачати наслідки його застосування. Окрім цього, закон повинен відповідати всім іншим вимогам верховенства права, тобто він з достатньою чіткістю має встановлювати межі дискреційних повноважень, що надані органам влади, та спосіб їх здійснення.

У зв'язку з судовим контролем важливими є вимоги про доступ до суду та захист від свавілля. Зокрема, це означає, що з юрисдикції судів не можна вилучати будь-які позови, так само не можна надавати імунітети певним категоріям осіб від судових позовів. Захист від свавілля передбачає, що втручання публічної адміністрації у права людини повинно підлягати ефективному контролю. Щонайменше, це має бути судовий контроль, який найкращим чином забезпечує гарантії незалежності, безсторонності та належної правової процедури.

Ще однією складовою верховенства права є вимога юридичної визначеності. Відповідно до неї, остаточне рішення суду у вирішенні ним справи не може піддаватися сумніву, навіть у разі зміни законодавства. Це означає, що повинні виключатись будь-які спроби з боку несудових органів влади піддавати сумніву судові рішення, перешкоджати його виконанню, позбавляти його юридичної сили або безпідставно затримувати його виконання. Вимога про юридичну визначеність одночасно включає в себе вимогу про обов'язковість судових рішень. Зауважимо, що принцип верховенства права не вичерпується лише названими вимогами. Європейський суд з прав людини при вирішенні конкретних справ постійно збагачує його новим змістом.

В адміністративному судочинстві принцип верховенства права знаходить свій вияв в тому, що закон забороняє відмову в розгляді та вирішенні справи судом з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулювало б спірні правовідносини. Таке положення гарантує право доступу до суду навіть у разі відсутності нормативних підстав для захисту порушених прав, свобод чи законних інтересів. Таким чином, суд зобов'язаний подолати правову прогалину, застосувавши аналогію закону чи права, або усунути неясність чи колізію, витлумачивши положення закону у такий спосіб, щоб це забезпечувало права особи. Реалізація принципу верховенства права у судочинстві забезпечує творче, а не бездумне застосування закону. Рішення адміністративних судів мають утверджувати права людини, не порушувати свободи і укріплювати довіру до всіх державних інститутів.

Наступним елементом забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина є дотримання принципу законності. Важливо розмежувати принципи верховенства права і законності, так як донедавна між ними не проводили чіткої роздільної лінії. Так, принцип верховенства права включає принцип законності. А от принцип законності в власному розумінні означає визначальну, провідну роль закону в правовій системі, зокрема в системі джерел права. Принцип верховенства права є відображенням доктринального рівня правової свідомості в законодавчих нормах, а також необхідною умовою їх реалізації, тобто саме верховенство права є необхідним виміром цивілізованого співвідношення між «духом» та «буквою» закону [13, с. 12].

Розрізнення і відокремлення права і закону не означає протиставлення цих явищ, які належать до різних ієрархічних рівнів правової системи: право є вищим за закон. Забезпечення пріоритетності закону в ієрархії нормативних актів складає одну з основних передумов реалізації верховенства права. Практична реалізація принципу верховенства права буде більш дієвою за умови його сполучення з основними невідчужуваними правами людини, в основі яких саме і є ідея справедливості. Принцип верховенства права не підміняє та не заперечує принцип законності, а тільки поглиблює його від вимог суто формального додержання норм у напрямку пошуку власне правового, природного, ідеального змісту права.

Висновки. Отже, верховенство права є головним принципом, який визначає вимоги до суспільних інститутів з метою забезпечення прав, свобод та законних інтересів громадян, а також демократичного розвитку держави. Даний принцип має застосовуватись в всіх сферах суспільного і державного життя, особливо під час здійснення правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рожнова В.В. Верховенство права у системі принципів кримінального провадження / В.В. Рожнова // Університетські наукові записки. – 2012. – № 4. – С. 381–387.
2. Дем'янова О.В. Верховенство права в цивільному судочинстві: змістовні положення в контексті приватних та публічних засад регулювання / О.В. Дем'янова // Часопис Київського університету права. – 2015. – № 1. – С. 143–147.
3. Пасенюк О.М. Адміністративне судочинство як засіб утвердження верховенства права у вітчизняному конституційному устрої / О.М. Пасенюк // Право України. – 2014. – № 3. – С. 18–27.
4. Ковальський В. Економічні критерії верховенства права, або Навіщо нам Європа? / В. Ковальський // Юридичний вісник України. – 2015. – № 19. – С. 3.
5. Статут Ради Європи від 05.05.1949 р. // Офіційний Вісник України. – 2004. – № 26. – Ст. 1733.
6. Основи права Європейського Союзу : [нормат. матеріали] / За заг. ред. М.В. Буроменського. – Х. : ФІНН, 2010. – 392 с.
7. Битяк Ю.П. Європейський правовий простір і правова система ЄС: співвідношення категорій / Ю.П. Битяк, І.В. Яковюк // Правова доктрина – основа формування правової системи держави : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю НАПРН України та обговоренню п'ятитом. моногр. «Правова доктрина України» (Харків, 20–21 листопада 2013 р.) ; Нац. акад. прав. наук України. – Харків, 2013. – С. 194–197.
8. Потильчак О.І. Реалізація принципу верховенства права у рішеннях Верховного Суду України / О.І. Потильчак // Вісник Академії адвокатури України. – 2013. – № 2(27). – С. 162–164.
9. Соколов В.М. Адміністративне судочинство як сфера застосування аналогій у праві / В.М. Соколов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.uabs.edu.ua/jspui/handle/123456789/11256>.
10. Конституційний Суд України. Рішення, висновки / Відп. ред. П.Б. Євграфов ; Конституц. Суд України. – К., 2005. – Кн. 5. – 478 с.
11. Кодекс адміністративного судочинства // Голос України. – 2005. – № 158.
12. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07.07.2010 р. // Відомості Верховної Ради. – 2010. – № 41–45. – Ст. 529.
13. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики : [монографія] : у 2-х кн. Кн. 1 Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / Ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (гол.) [та ін.] ; відп. ред. Н.М. Оніщенко. – К. : Юридична думка, 2008. – 344 с.